



Cuprins

13	Introducere (Philippe Wallon)
21	<i>Capitolul I. Ce înseamnă să desenezi</i> (Anne Cambier)
21	A / Căutarea înțelesului
28	B / Constituenții actului grafic
34	<i>Capitolul II. Aspecte genetice și culturale</i> (Anne Cambier)
34	A / Introducere
36	B / Limitele metodologice: studiul curentului motivațional
41	C / Abordarea în termeni de stadii
41	1 / Publicațiile lui Luquet
44	2 / Lucrările lui Lowenfeld
50	D / Lucrările de după 1960, abordarea de dezvoltare
51	1 / Primele linii
55	2 / Spre vârsta de trei ani
56	3 / În jurul vârstei de patru și cinci ani
60	4 / Vârstele ulterioare
67	E / Studiul desenului cu temă, desenul persoanei
68	1 / Limitele abordării psihometrice
71	2 / Specificitatea temei
73	3 / Primele reprezentări
76	4 / Studiile longitudinale
80	5 / Stilul personal al producției
85	6 / Lucrările complementare
89	7 / Aspectele culturale

93	F / Concluzii
96	Capitolul III. Desen, utilizare clinică și cercetări (Dominique Engelhart)
97	A / Temele clasice
98	1 / Probele de copiere
100	2 / Reprezentarea formei umane
108	3 / Testul familiei
112	4 / Casa
114	5 / Copacul
116	6 / Testul „House-Tree-Person“
117	7 / Desenul grupului
117	8 / Multiplicitatea temelor
119	B / Încercările de validare
119	1 / „House-Tree-Person“
121	2 / Animalul
122	3 / Familia
123	4 / Desenează-te la școală
124	5 / Desenul corabiei
126	6 / Cubul
127	C / Concluzie
131	Capitolul IV. Activitatea grafică și executarea desenului (Philippe Wallon)
132	A / Studiul conturului pe desenul terminat
133	1 / Diferitele forme
138	2 / O „verigă lipsă“
146	3 / Evoluția desenului la un copil
149	4 / Ipoteze genetice
153	5 / Forme și grile de cotație
156	B / Observarea copilului care desenează
156	1 / Bogăție și dificultăți ale observării copilului care desenează
160	2 / Executarea figurilor simple
162	3 / Cercetările despre desenul personajului
165	C / Analiza executării personajului

165	1 / Aportul informaticii la analiza executării
168	2 / Punctul de plecare al desenului și direcția primei linii
175	3 / Tipuri pentru executarea desenelor
184	D / Concluzii
185	Capitolul V. Desenul și contextul său (Philippe Wallon)
187	A / Alterările desenului
187	1 / Oboseala copilului
188	2 / Absența modelului intern
189	3 / Dificultățile de a înțelege modelul intern
191	4 / Copierea unui model exterior
195	5 / Imaginația
196	B / Învățarea unei forme
200	C / Pedagogie și desen
203	D / Arta infantilă
207	Capitolul VI. Desen și inadaptare și/sau patologie (Philippe Wallon)
208	A / Dificultățile unei demonstrații
209	B / Copilul retardat
213	C / Boli organice (printre care tulburările neurologice)
214	1 / Tulburări generale, encefalopatii, encefalite
215	2 / Tulburări ale funcțiilor (văz, auz, limbaj)
216	3 / Alte maladii organice
219	D / Boală mintală și tulburări psihologice
220	1 / Tulburări nevrotice
224	2 / Tulburări psihotice
232	3 / Traumatisme psihice
233	4 / Alte tulburări
235	E / O anchetă în cadrul școlarității primare
244	F / Desen și psihoterapie
249	Capitolul VII. Desen și computer (Philippe Wallon)
249	A / Computer și creativitate la copil
263	B / Programe informatice și desenul copilului

12	263	1 / Material și metode de prelucrare informatică a desenului
	270	2 / Analiza automată a desenului personajului
	275	3 / Analiza automată a desenului Figurii complexe a lui Rey
	280	4 / Simularea desenului pe computer
	282	C / Concluzie
	283	Concluzie (Philippe Wallon)
	285	Bibliografie

Introducere

Desenul copilului este, pentru adult, un veșnic subiect de curiozitate. Pentru psiholog, pentru medic, indiferent că e pediatru sau psihiatru, desenul continuă să fie încă un ansamblu de semne foarte misterios. El este un mod de comunicare al copilului care nu stăpânește încă bine limba. Este primul limbaj, cel mai natural: urmă directă a unei mișcări a mâinii ținând ferm creionul (carioca, creta, pensula...) sau a mâinii înseși, când copilul desenează cu degetul pe tablă.

Când se naște desenul, sub formă de grifonaj, copilul nu știe că „desenează”, dar nu este totuși orb. El observă cu o delectare infinită această urmă pe care o lasă pe hârtie. Descoperă o minune: e capabil să creeze un „obiect”, un lucru care devine treptat independent de el. Poate continua să se miște, să deseneze, și liniile rămân neschimbate. Gestul lui, pe măsură ce continuă, adaugă (sau chiar ascunde), dar nu modifică ceea ce a fost făcut mai înainte. Încetul cu încetul, are loc un schimb, între o mână care desenează și un ochi care observă. Acest prim contact, actualmente din ce în ce mai precoce, este esențial pentru copil. Într-adevăr, el are puține alte ocazii de a crea obiecte. Cel mai frecvent, el experimentează propriile sale gesturi, dar acestea sunt efemere. În ceea ce privește desenul, acesta e permanent,

14 copilul poate reveni asupra lui după o pauză sau îl poate arăta celor din jur.

Noi, psihologii sau psihiatrii, spunem despre copil că se exprimă prin grifonaj. În acest stadiu inițial, copilul constată doar o senzație proprioceptivă, în paralel cu această urmă pe care o formează puțin câte puțin. În același timp, în mintea lui se creează o asociație. El învață să lege această urmă pe care o vede de gestul pe care îl resimte prin intermediul kinesteziei sale. Repetând experiențele, constată variațiunile infinite pe care le poate aplica desenului său. De la mișcarea sacadată sau circulară din primele zile, el progresează construind mișcări liniare sau puncte (uneori găuri), lovind cu creionul fără să îl deplaseze. El instaurează ceea ce Arno Stern a denumit o „gramatică”, un ansamblu de modalități grafice pe care le va utiliza încetul cu încetul.

În acest moment intervine adultul: „Ce frumos!” sau „Nu mai desena pe pereți!” Grafismul se situează, aproape de la bun început, într-un context social, familial, apoi extrafamilial. Acest context nu ocupă totuși decât un loc secundar. El nu modifică natura desenului. Oricât de mult ne-am întoarce în istorie, desenul copilului nu pare să se fi schimbat cu adevărat. Chiar și utilizarea computerului nu face decât să îmbogățească paleta copilului. Forma generală se reîntâlnește identic sau aproape identic. Desenul copilului constituie un fel de principiu care ignoră schimbările, uneori radicale, ale artei adultului. Desenul infantil se bazează pe elementele „cele mai primare” ale dezvoltării psihologice și motorii. Aceasta a permis utilizarea sa pe planul psihometric (în termeni de nivel intelectual, chiar dacă acest fapt este contestabil¹...), proiectiv și acum genetic (de

¹ Desenul nu este cu adevărat corelat cu testele cele mai uzuale (cf. Aikmann *et al.*, 1992; Abell *et al.*, 1996).

dezvoltare). Ceea ce alterează gestul se traduce imediat în desen. Tulburările cele mai diverse (oboseală, excitație...), ca și bolile, somatice sau psihice, se dezvăluie în acest fel, într-o manieră evidentă sau mai subtilă.

Când copilul crește, identificăm o temă în desen, dar această semnificație rămâne multă vreme supraadăugată, accesorie: un copil spune: „Fac o corabie!”, se străduiește din răspuțeri și spune apoi cu bucurie: „E o vacă!” Absența continuității dintre proiect și denumirea finală este derutantă pentru adult. Ea nu este însă și pentru psiholog, care vede în desen un exercițiu, un joc. Semnificația nu vine decât după aceea, ea se construiește. Încetul cu încetul, copilul descoperă că gestul lui are un „sens”. Desenul apare de altfel ca unul dintre fundamentele descoperirii „sensului”. Foarte devreme, copilul își poate numi desenul („câine”, „pisică”...), în condițiile în care nu poate desemna încă nicio altă activitate a sa. El spune rareori despre sine: „Îmi ridic brațul.” Grafismul este un mijloc de a aborda sensul lucrurilor, oricare ar fi ele...

Uneori, copilul își mototolește brutal desenul, îl rupe sau îl mâzgălește sălbatic. Pe plan artistic, e vorba de o pierdere. Dar pentru copil această manipulare constituie un principiu fundamental: desenul este cu adevărat un obiect manipulabil. El este deci realmente independent de propriul lui corp. Copilul a dobândit, așadar, un „statut”, el poate modifica sau chiar distruge liber ceea ce a construit el însuși. Desenul se situează într-o interacțiune cu mediul ambiant, el este simbolul controlului mediului, al comunicării în sens larg. Din toate aceste motive, desenul participă la evoluția psihologică și motrice a copilului. El constituie probabil ilustrarea cea mai bogată a acesteia, alcătuită din culori și vise.

Prezentă lucrare se situează în special în cadrul psihologiei genetice. Printr-o filiație subtilă, această carte se înscrie în descendența cercetărilor lui Paul Osterrieth, care a inițiat analiza de dezvoltare a desenului copilului în anii '60. Nu ignorăm totuși celelalte discipline, pe care cei trei autori le cunosc din experiență: Anne Cambier și abordările culturale, în Africa îndeosebi, Dominique Engelhart și psihologia muncii, și Philippe Wallon și psihoterapiile de inspirație psihanalitică. De altfel, desenul ar permite această delimitare artificială, el care exprimă ființa în totalitatea ei?

Cercetările asupra desenelor copiilor au fost desfășurate în direcții diferite. Până la începutul acestui secol, autorii au optat pentru o abordare descriptivă, operând mari colecții de desene, făcute de același copil (ca la Luquet) sau de mai mulți. În prima treime a acestui secol, s-au construit grile de cotație, dintre care cea mai cunoscută este lucrarea lui Goodenough despre desenul omulețului. Această utilizare psihometrică a desenului a apărut ca fiind restrictivă, limitativă, în chiar timpul în care se dezvoltă psihanaliza: abordarea proiectivă, simbolică a constituit dominantă în a doua treime a secolului. Încetul cu încetul, diversitatea interpretărilor a condus la studierea desenului spre enunțuri mai stricte, și astfel psihologia dezvoltării (prin Osterrieth și apoi Cambier) a sfârșit prin a se face cunoscută.

Succesiune nu înseamnă excludere: un anumit număr de cotații psihometrice au fost dezvoltate în ultimele decenii (în privința personajului: Harris și Royer, de exemplu). Și analiza proiectivă a desenului continuă să se facă în mod curent, cu mare succes. Prin diversitatea lor, abordările s-au îmbogățit reciproc. Psihologia dezvoltării a dus la delimitarea clară a descrierii desenului și a utilizării sale. Behaviorismul, în ciuda exceselor sale,

ne-a arătat că trebuie să deosebim, pe cât posibil, observarea unui gest de interpretarea lui. Cea dintâi ar trebui să se limiteze la examinarea atentă a faptelor, având o valoare în sine, independentă de cea de-a doua, care se naște dintr-o comparație între aceste fapte și date exterioare. Corelațiile, statistice sau intuitive, aduc elemente noi, dar este vorba de o a doua etapă, distinctă de observație. Oricât de artificială ar fi această distincție, ea nu trebuie uitată. Unele lucrări au „îmbătrânit” prea repede și și-au pierdut credibilitatea fiindcă nu au luat-o în seamă.

Am păstrat în acest studiu specificitățile autorilor, astfel încât fiecare a semnat capitolul pe care l-a coordonat, chiar dacă toți au contribuit, într-un fel sau altul, la redactarea ansamblului. Anne Cambier a coordonat astfel primele două capitole, Dominique Engelhart pe al treilea și Philippe Wallon pe ultimele patru. Această ordine (diferită de cea din ediția precedentă) ni s-a părut mai adecvată.

Anne Cambier deschide dezbateră situând cadrul general al desenului, al descrierii și al interpretării sale. Ea schițează un tablou general al istoriei studiilor despre desen, arătând evoluția lor până la psihologia dezvoltării începând din 1960. Ea arată construcția progresivă a desenului personajului, una dintre temele cele mai instructive, în pofida aparentei sale banalități, subliniază deficiențele pe care le are o analiză pur statistică pentru cunoașterea evoluției reale a desenului și afirmă interesul descrierii precise a grafismului copilului. Anne Cambier abordează, în sfârșit, specificitățile culturale, care sunt tot atâtea paradoxuri în ceea ce privește viziunea noastră „universală” asupra dezvoltării copilului.

Dominique Engelhart s-a aplecat asupra utilizării desenului, analizând probele cele mai clasice și mai remarcabile. În a doua

parte, detaliază cercetări mai recente și le examinează validitatea. Ea arată cât de mult contribuie aceste cercetări la cunoașterea desenului și a elementelor sale constitutive. Desenul este un sistem de semne pe care e important să îl decodificăm. Astfel, vom putea pătrunde în acest mister ce continuă să existe.

În primul capitol, Philippe Wallon examinează desenul ca traseu, ca ansamblu de linii, la nivelul desenului terminat și al executării desenului. El definește cadrul unei „tipologii” a desenului, întemeiată pe trei mari tipuri (aditiv, inclus și cu opriri și reluări ale liniilor). Wallon arată dinamica acesteia prin intermediul unei înregistrări a desenului pe o tablă de digitalizat conectată la un microcomputer. În al doilea capitol, vorbește despre interacțiunile dintre desen și context, despre aceste tulburări pe care le poate crea anturajul copilului, în mod deliberat sau nu. În al treilea capitol, el studiază desenul în relație cu patologia mentală și inadaptarea, printr-o examinare atentă a literaturii și a lucrărilor personale despre acest subiect. În sfârșit, ultimul capitol se ocupă de raporturile dintre desen și computer, nu atât ca joc, cât, mai ales, ca acces la date necunoscute ale executării desenului. Mai multe studii recente (care nu sunt descrise în ediția precedentă) vor fi astfel prezentate.

O asemenea lucrare nu va putea acoperi ansamblul desenului copilului. Psihologia dezvoltării apare drept cea mai inovatoare și mai capabilă de extinderi într-un cadru științific. Dar rigoarea anumitor lucrări cu abordări cantitative nu va putea ascunde faptul că desenul este înainte de toate un joc, o artă pentru copilul care își pune toată bucuria și vigoarea în realizarea lui. Trebuie să facem o analiză precisă a desenului pentru a-i înțelege semnificația, dar, făcând-o, trebuie să ne distanțăm de el. Trebuie să ne lăsăm privirea să se minuneze de aceste linii, uneori

stângace, dar atât de spontane. Să păstrăm această viziune naivă a lucrurilor sau să încercăm să o regăsim. Prin ea, copilul ne ajută să conștientizăm ceea ce resimte și ceea ce trebuie să înțelegem în mod imperativ.

Philippe Wallon



CAPITOLUL I

Ce înseamnă să desenezi

de Anne Cambier

A / Căutarea înțeleșului

În psihologie, demersul de bază este acela de a ne face să ne punem întrebări despre semnificația sau semnificațiile gesturilor, actelor și comportamentelor noastre. Ce poate deci să însemne pentru fiecare dintre noi faptul de a creiona, de a desena sau de a picta, de a mângăli? Pornind de la această întrebare aparent simplă și naivă, se pot face foarte multe remarci. Ea ne amintește, de exemplu, că sunt motive de a distinge, pe de o parte, comportamentul grafic și, pe de alta, produsul lui, desenul, prea adesea studiat independent de contextul său original; ne mai amintește și că activitatea grafică și produsul ei presupun, în general, doi actori: desenatorul și publicul lui, chiar dacă, în multe situații, acesta din urmă este materialmente absent în momentul realizării desenului sau dacă, cel mai adesea, desenatorul și publicul sunt una și aceeași persoană; pe de o parte, există cel care trasează niște linii, cel care produce un desen; pe de altă parte, există cel care privește desenul și toți cei care, imediat sau ulterior, privesc sau vor privi aceste linii și care, prin

privirile lor, le fac să fie socialmente semnificante. Deci activitatea grafică și produsul ei, desenul, se constituie mai întâi ca niște conduite complementare, deosebit de complexe, ținând deopotrivă de domeniul expresiei persoanei, dar și de comunicarea subiectului cu el însuși și cu ceilalți.

Să observăm preț de o clipă un copil care desenează: așezat pe scaun, el se apleacă, se contorsionează, ia o cariocă, apoi alta, trage niște linii drepte, linii curbe, le asociază unele cu celelalte într-un mod uneori neașteptat; toată persoana lui, atât corpul, cât și spiritul, se străduiește să exprime o idee și participă la nașterea unui obiect nou: un desen, o pictură. Oricare ar fi conținutul acestui desen, calitatea acestei picturi, grifonaj inform sau reprezentare a realității, este vorba despre o operă personală care aparține, doar cu câteva clipe în urmă, imaginarii creatorului său. Astfel, așa cum a afirmat foarte bine Widlöcher, desenul este deopotrivă semn al autorului lui și semn al obiectului. Vom adăuga că desenul este și obiect, mai mult, un obiect special, din moment ce poate aduce o mărturie despre persoana mea în afara prezenței mele, și semnificația lui este influențată social.

Din prima perspectivă, desenul povestește ce sunt, deoarece gesturile îmi aparțin și urmele astfel produse sunt expresia și traducerea momentană a existenței mele, a gândirii mele, a interiorității mele. Indiferent că este vorba despre urmele lăsate de cineva undeva, despre pașii pe nisipul umed, despre semnele de pe un geam aburit sau despre liniile mâzgălite de copil pe o foaie de hârtie, toate acestea indică întotdeauna, mai mult sau mai puțin convențional, trecerea, activitatea și gândirea autorului lor. Oricare ar fi originea urmei, chiar dacă este vorba de un desen făcut de un copil la școală sau de o gravură realizată de un artist

cunoscut, de fiecare dată efectul e determinat de mișcări, de gesturi care au lăsat urme, mai mult sau mai puțin permanente, mai mult sau mai puțin structurate. Aceste urme marchează felul nostru de a fi, de a acționa, de a gândi; ele sunt, la propriu și la figurat, semnătura existenței noastre. Această bogăție expresivă a desenului este cunoscută de foarte multă vreme de fiecare dintre noi: astfel, când părinții ne arată cu mândrie desenele copiilor lor, ei nu ne cer doar să le privim sau să le admirăm pentru valoarea lor plastică, ci și să sesizăm, prin intermediul imaginii pe care ne-o arată, ce este copilul lor, care sunt „calitățile” sau „defectele” sale, într-un cuvânt, care este personalitatea sa.

Această valoare a desenului, în calitate de semn și expresie a persoanei noastre, apropie activitatea grafică și produsul ei, desenul, de orice sistem simbolic de comunicare, mediere între ceea ce aparține subiectului, între lumea interioară a persoanei și lumea exterioară, cea a obiectelor, cea care nu aparține subiectului. Înțeleasă în acest fel, activitatea grafică ar fi o manifestare a unei stări psihice care ar asimila actul de a desena unor conduite de extensie a eului spre o lume simbolică; urmele în domeniul vizual, ca și sunetele și cuvintele în domeniul verbal, pot în consecință să devină suportul unei învățări socializante și să se constituie în limbaj. Cu toate acestea, reprezentarea grafică, fiind prea puțin instituționalizată ca sistem de comunicare, pare să rămână mai personală. Dacă mai adăugăm că ea este un limbaj mai puțin uzual decât cuvântul, vom înțelege de ce semnificația conținutului său scapă cel mai adesea atât desenatorului însuși, cât și observatorului.

Dacă ne gândim bine, fiecare dintre noi își va aminti numeroase exemple de situații ilustrând valoarea expresivă și